

Oljebyen Sandefjord – et tilba

Rundt 1910 ble det produsert dobbelt så mye flytende olje som fast fett i verden. Margarin- og såpeindustrien trengte imidlertid mer fast enn flytende råstoff.

JAN ERIK RINGSTAD

Oljer var billigere enn fast fett, og billigst av alle var hvaloljen. Fra 1902 av lot den seg herde til fast form, men først i 1929 lyktes det å produsere hvalfett med smeltepunkt på ca. 30 grader uten ubehagelig smak og lukt. Fra da av var det mulig å benytte nær 100 prosent hvalolje i margarin.

Mens andre fettstoffer ofte ble brukt av produksjonslandene selv, ble nesten all hvalolje omsatt på verdensmarkedet. En kjøper kunne ved én handel dekke sitt behov for lengre tid til en fast pris. Godt rensket hvalolje tålte lagring i årevis. Hvalolje spilte derfor en langt større rolle enn hva dens beskjedne volum tilsa.

De første anleggene

Den mest kjente norske fettherdingsbedriften er trolig De-No-Fa A/S (De Nordiske Fabriker) i Fredrikstad, som i mai 1913 sto klar til den første prøveproduksjon av herdet hvalolje. Nesten 30 år tidligere finner vi den første spiren til Sandefjords store fettindustri, Gonviken Trankogeri, som ble anlagt av Chr. Christensen i 1885 for koking av sel- og bottlenosespekk. I 1911 kjøpte han nabotomta, anla A/S Neptuns Fabriker for bearbeiding av hvalolje etter et bøhmisk patent, men endret planene før produksjonen kom i gang.

Christensen kjøpte nå et mer moderne herdingspatent i Wien og etablerte A/S Vera Fedtrafineri i Neptuns lokaler. Driften startet i juni 1914 med Lars Christensen som direktør. Selskapet fikk en avtale med staten om foredling av den hvaloljen som ble produsert ved den statsdrevne hvalfangsten under første verdenskrig, «smørhvalfangsten». Da Storbritannia samtidig forbeholdt seg all hvalolje produsert innenfor det britiske imperiet, lå De-No-Fa i lange perioder uten drift på grunn av råstoffmangel.

I Sandefjord ga en gunstig prisavtale på elektrisk kraft og forsiktig ledelse fra Lars Christensens side årlige overskudd og et rimelig utbytte. Strid blant aksjespekulanter førte likevel til at han sa opp sin stilling i 1919, og etter det alminnelig økonomiske krakket i 1921/22 måtte selskapet likvidere. Et forsøk på å revitalisere Vera under navnet Vera Fettfabriker A/S i 1923 førte til definitiv nedleggelse i 1926.

På den andre siden av fjorden startet Johan Bryde i 1906/7 raffinering av hvalolje ved A/S Gimle Fabriker, det første egentlige industrianlegget i oljebransjen i Sandefjord. I 1926 ble det

FUSJON: I 1962 vedtok man å fusjonere de to fabrikkene – Ja-Ke-Fa (t.v.) og Sandar Fabriker, eks. Vera. Fra fra 1963 gikk de under navnet Jahres fabriker. I dag drives anlegget av Oleon Scandinavia AS. Bedriften har i dag ca. 20 ansatte som blant annet produserer kvalitetsråstoff til kosmetikkindustrien. Oleon er del av det franske konsernet Sofiprotéol.

overtatt av det nystiftede Jotun Kemiske Fabrik A/S.

Regjeringskrisen i 1931

«Oppdagelsen av fettherdingen var opptakten til en periode av intriger, diplomatisk spill, allianser, motallianser og rettssaker, som utgjør et av de mest forvirrende og vanskeligste kapitler i såpe- og margarinindustriens historie», skriver hvalfangsthistoriker J.N. Tønnessen. Striden sto ikke bare mellom de to industriene, men også mellom innbyrdes fabrikanter i hver av industrigrenene. Firmaer forsvant. I 1920 gjensto fire store grupper, i 1927 tre og i 1929 to: Margarine Unie og Lever Bros. Fra 1. januar 1930 gikk disse sammen i gigantkonsernet Unilever, den største enkeltkjøper av norsk hvalolje, et selskap med 250.000 ansatte.

Da Unilever ble skapt, hadde Norge over 70 såpe- og margarinfabrikker. Alle var små, bortsett fra Lilleborg i

Oslo, som også drev oljemøller og som dermed var råvareleverandør til de fleste norske såpe- og margarinfabrikkene. Siden september 1913 hadde Lever Bros kontrollert 50 prosent av aksjene i De-No-Fa. Gjennom et intrikat spill som førte til regjeringen Mowinckels fall i mai 1931, fikk Unilever også kontroll over Lilleborg. I denne situasjonen kom det forslag om at de norske hvalfangstselskapene i fellesskap burde bygge et stort oljeherdingsanlegg i Wilhelmshaven i Tyskland.

Anders Jahres innsats

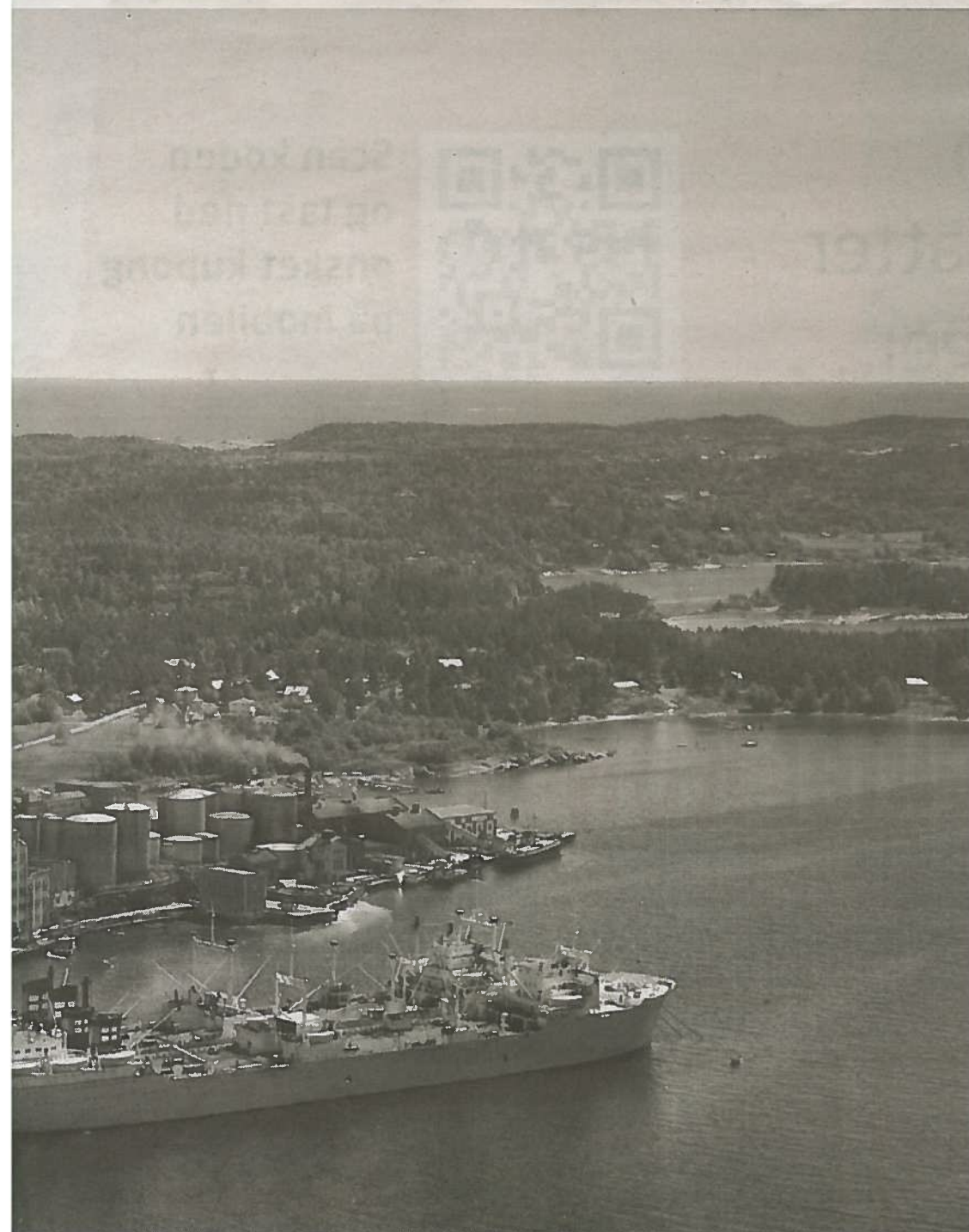
Anders Jahre ønsket ikke å delta i etableringen av et slikt anlegg. I stedet ville han å starte fettherding i Sandefjord, hvor man altså bare fem år tidligere hadde kastet inn håndkleet. De norske selskapene utenfor Jahre-gruppen var følgelig skeptiske. I tillegg ble Jahre utfordret av Unilever, som i klartekst uttalte at de aldri ville kjøpe hvalolje fra

HVALFANGSTMUSEETS FOTOARKIV

PRIVATSJÅFØR: Med 109 ansatte første driftsår utfordret Anders Jahre gigantkonsernet Unilevers 250.000 ansatte. Virksomheten i Sandefjord sysselsatte neppe på noe tidspunkt over 350 mennesker, alt fra produksjonsarbeidere til kjemiske spesialister. Her er Jahres tidligere privatsjåfør Carl Hammarbeck i arbeid på laboratoriet i 1960. **FRA OLEON SCANDINAVIAS SAMLINGER, UTLÅNT AV SANDEFJORD LOKALHISTORISKE SENTER**

«keblikk

et selskap som opptok fettherding i konkurranse med dem. Men Jahre trosset fettgiganten. I 1934 kjøpte Kosmos, Kosmos II, Antarctic og Pelagos 225 mål av Veras eieendommer med fabrikkbygning, tank- og kai-anlegg, og monterte nytt utstyr. Her ble Sandar Fabrikker A/S anlagt som motvekt mot Unilevers monopol. Fabrikken produserte «Sandarit», et spise fett av meget høy kvalitet. Etter halvannet års konkurranse avtalte De-No-Fa og Sandar å fordele alle leveranser i forholdet 70/30.

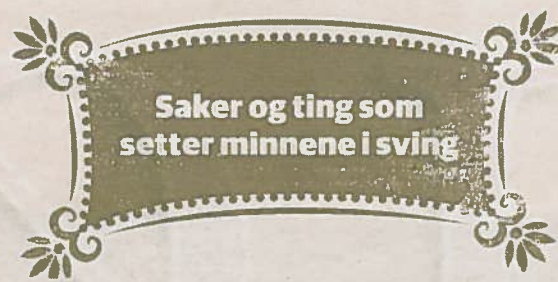
I 1939 tok Anders Jahre et nytt initiativ, nå relatert til spermhvalolje. Ny fabrikk ble påbegynt under navnet Jahres Kjemiske Fabrikker, Ja-Ke-Fa. Krigsutbruddet forsinket byggingen, og råvaretilgangen sviktet. Produktene var i hovedsak tenkt solgt i England, hvilket også ble umulig. I romjula 1944 ble fabrikken ødelagt da et canadisk bombefly ble skutt ned på området.

Sandar Fabrikker forsynte norsk margarinindustri under hele okkupasjonen og omsetningen etter krigen nådde snart før-

krigshøyder. Under begge verdenskrigene ga med andre ord Sandefjords fettindustri vesentlige bidrag til norsk margarinproduksjon.

For Ja-Ke-Fa tok gjenreisningen et år, men ga samtidig anledning til å satse på tidsmessig utstyr. Rundt 1950 var skadevirkningene av krigen overvunnet.

VESTFOLD
MUSEENE

Elektrisk hvalavlivning

Den tyske professoren Weber startet rundt 1930 eksperimenter med elektrisk avlivning av hval. Hensikten var blant annet å få til en mer human avlivning av hvalen.

Metoden ble aldri noen stor suksess ikke minst fordi den innebar større kostnader for selskapene. I 1930-årene fikk likevel tre av Star-båtene installert «elektriske drepeaggregater», som de ble kalt.

Skytterne om bord i disse båtene var stort sett fornøyd med «aggregatene» selv om de nok hadde sine svakheter, særlig hvis hvalen var stor. «Granaten» som ble skutt ut var av messing. Den eksploderte ikke, den skulle bare lede strømmen inn i hvalen.

Tekst: Odd Galteland
Bilde: Erik Evensen

M/S «Jamaica»

M/S Jamaica ex. Giuba, en fruktbat på 3 015 brt. som tilhørte Skibs A/S «Rose» (Anders Jahre), var under 2. verdenskrig forfulgt av uhell.

29. oktober 1940, under en reise fra Kingston, Jamaica til Avonmouth, Storbritannia, ble hun minesprengt utenfor Mackenzie Buoy, men kom seg til havn og lå 13 måneder i Avonmouth og reparerte.

Deretter, i 1942, under en reise fra New York til Liverpool, brøt det ut brann i maskinrommet med et nytt verkstedsopphold som resultatet – denne gang på åtte måneder.

Så, nyreparert, under en reise fra Liverpool til New York, ble «Jamaica» 7. mars 1943 torpedert og senket av den tyske ubåten U-221 vest for Irland. 21 mann, inkludert kaptein Arnfinn Bergan, omkom

Tekst: Odd Galteland
Bilde: Ragnar Iversen